

БАТУРИН У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Малодослідженою сторінкою історії України є історія міст і сіл. Серед них особливе місце посідає гетьманська столиця — Батурин, тісно пов'язаний з іменем Івана Мазепи. З одного боку, цей зв'язок постійно привертав увагу дослідників до міста, а з іншого, саме він став причиною трагедії 1708 р., коли у полум'ї згоріли архіви, що суттєво ускладнило вивчення історії Батурина та й Гетьманщини загалом. Вдруге батуринські архіви постраждали у квітні 1723 р., коли «на предместьє жылье дома и ратуша... погорели».

Зрозуміло тому, якою цінністю є джерела, що уціліли. І серед них треба назвати так звану «Мазепину книгу», яка зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Вона складається з документів, упорядкованих Малоросійською колегією згідно з указом Катерини I від 3.12.1725 р. про маєтності І. Мазепи в Батурині та інших місцях.*

«Мазепина книга» — унікальна пам'ятка. На сьогоднішній день ми не маємо повної публікації подібних джерел. Ревізії гетьманського майна — своєрідна біла пляма на тлі українських ревізій XVIII ст. Цікава вона і тим, що знайомить нас з принципами проведення ревізії в Україні у XVIII ст.

Серед інших матеріалів пам'ятка містить опис Батурина 1723 р., складений на підставі ревізійних книг Ніжинського полку. Цінність його виняткова, адже оригінали ревізії втрачені.**

Крім того, це один з перших описів міста після його руйнації у 1708 р. О. Лазаревський вважав, що опис випадково внесений до «Мазепиної книги». З цим не можна погодитись, бо відповідно до указу Катерини I збиралася вся інформація, що стосувалась Батурина. Для підтвердження нашої думки наводимо указ від 3 грудня 1725 р., рішення Малоросійської колегії від 22 грудня 1725 р. про організацію його виконання та матеріали засідання колегії від 24 грудня, які свідчать про тяжкий стан українських архівів.

Безпосередньо опис — невеликий за обсягом. Він займає три аркуші з 9 по 11. Разом з відомостями щодо самого Батурина вміщені також повідомлення ніжинського полковника Толстого про села, які належали Батуринській ратуші. Крім того, подаються витяги з «приходних книг Батуринских зборщиков» за 1722—1725 р.р. (арк. 12—18 «Мазепиної книги»).

Опис подає інформацію про соціальний склад населення міста, кількість дворів, про захоплення козацькою старшиною загальнодержавної власності — ратушних сіл. О. Лазаревський вважав, що в опису «показані двори, що перебували і далі батуринських передмість». Він вказує загальну кількість дворів у Батурині у 1726 р. — 560, у 1723 р. — 631. За нашими ж підрахунками у 1723 р. налічувалося 647 дворів.

Двір був основною одиницею оподаткування. У середньому на 1 двор в різних полках припадало від 1,1 до 2,6 сімей, хат — від 1,2 до 2,4, на кожну хату — трохи більше 1 сім'ї. За В. Мякотієм двір налічував у середньому 7, 8 душ. З цього приводу цікава інформація міститься у ревізії м. Іваниці 1750 р. (зараз село Ічнянського р-ну Чернігівської обл.), що зберігається у фондах ЧІМ (інв. № Ал-566). Тут знаходимо перелік 56 дворів посполитих селян, в яких налічувалося 82 хати. Серед них було 38 дворів однохатних, 13 — двохатних, 4 — трихатних і 1 — шестихатний. У одно-двохатних дворах мешкали «нищетные и весьма убогие» селяни, які мали 1—2 коней чи волів, невелику ріллю

* Опис цієї пам'ятки див.: Голос України. — 1994. — № 149 (6 серпня). — с. 14.

** За П. Клименком це була перша ревізія усіх 10 полків Лівобережної України.

та сінокіс. Ще гірший економічний стан населення засвідчено у документі «Именний список... местечка Нефорощи... свободних посполитих людей которые описани на Ея Императорское Величество...» 26.10.1747 р. (ЧІМ, інв. № Ал 14-14/21), де серед 36 дворів тільки 2

501

двохатні. Тенденцію зuboжіння населення України бачимо і у описі Батурина 1723 р., де з 288 дворів посполитих — 239 дворів «огородників». Про це ж свідчить і високий відсоток козаків-«огородників», підсусідків, протекціантів.

Публікація витягів з «приходних книг Батуринских зборщикова» конкретизує наші уявлення про те, в якому середовищі мешкали батуринці, чим торгували, що купували, які податки сплачували, якими промислами займалися. З них видно, як з року в рік збільшували податки, наприклад: на ратушу у 1722 р. — 124 руб. 69 коп., у 1723 р. — 152 руб. 64 коп., у 1722 р. — 39 четвертей і 1 четверик хліба, у 1723 р. — 38 четв. і 2 четверика, у 1724 р. — 54 четверті, у 1725 р. — 52 четв. і 6 четвериків. Останні дані можуть бути використані і для вивчення динаміки зернового виробництва батуринської округи, динаміки врожайності тощо. Наведені у витягах матеріали засвідчують сталу тенденцію до зростання торговельного обігу, що є ознакою швидкої капіталізації господарства України. Про це ж говорить розвиток винокуріння, бджолярства, виробництва тютюну, дьогтю, товарного хліба.

Дані опису свідчать, що, незважаючи на руйнування у 1708 р., Батурин залишався значним торговельно-економічним центром Лівобережжя. Вони стануть у пригоді для дослідження демографічних і соціально-економічних процесів не тільки у гетьманській столиці, а й на терені Лівобережної України в цілому.

При поданні документів збережені всі мовні та структурні ознаки оригіналів за винятком літер, які вийшли з ужитку, та додані необхідні коментарі.

І. СИТІЯ,

**проф. наук, співробітник Чернігівського історичного музею
ім. В. В. Тарновського.**

ДОКУМЕНТИ «МАЗЕПИНОЇ КНИГИ»

Указ малоросійської колегії,

По полученні сего пришлите ведомость немедленно с сим посланным курниром коликое число в городе Батурине до разорения ево было дворов, фолварков, мельниц і протчих угодей которые по двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных, хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по разореніи и есть ли какие вновь поселенные к нему слободы и протчие угоды и коликое число в тех слободах дворов и в них людей торговых, ремесленных и пашенных также и служивых казаков и по какому указу поселились и тутошние ль прежние жители или отколь пришлые и хто теми слободами ныне владеет и ест ли со оного города и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей ныне в колегію малоросійскую¹ какие доходы и сколько каких порознь.

В Санктпитебурхе
декабря 3 дня 1725

Екатерина.

В 1725 году декабря в 22 д. по указу Ея императорского величества колегія Малой Росіи слушав присланного и с кабинета Ея императорского величества имянного указу согласно приговорили, в колегіи Малой Росіи справясь подлинно, учинить ведомость в городе Батурине да розорения ево коликое число было дворов, фолварков, мельниц и протчих угодей которые ко двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных, хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по розореніи оной Батурин в каком состояніи и ест ли какие внов поселенные к нему слободы и протчие угоды и коликое число в тех слободах дворов і в них людей торговых, ремесленных и пашенных, також служивых козаков и по какому указу поселились и тутошние ль прежние жители или отколь пришлые и хто теми слободами ныне владеют и ест ли со оного города и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей ныне в колегію малой росііскую какие денежные доходы с чего какого порознь да состоянія колегіи збирано и по состояніи колегіи сколько в котором году собрано, а ежели против вышписанного объявления к сочинению вышпоказанной ведомости чего в колегіи Малой Росіи неимеется учиня выписку обстоятельную доложить колегіи немедленно.

Яков Молчанов
Алексей Фунников
Федор Кошелев
полковник Рудаков

¹ в малоросійской колегіи* против вышписанного приговору ведения учинить невозможно понеже коликое число в помянутом городе в Батурине да разорения ево было дворов, фолварков, мельниц и протчих

угодей которые ко двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных и хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по разореніи оной Батурин в каком состояніи имеетца и ест ли какие вновь поселенные к нему слободы и прочія угодія и коликое число в тех слободах дворов і в них людей торговых, ремесленных и пашенных також служилых козаков и по какому указу поселились и тутешние ль прежние жители или отколь пришлые и кто теми слободами ныне владеют и ест ли со оного и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей да состоянія коллегіи какие денежные доходы с чего какого порознь в год збирано в коллегіи Малой Росіи веденія неимеется, а в коллегіи Малой Росіи по ревизорским Нежинского полку книгам ревизоров Василя Полуницкого,² Демяна Бутовича³ 1723 году написано,

В Батурине

Сотняцкой — 1 д.^{*}
Хоружего сотенного — 1 д.
атамана городского — 1 д.
асаула сотенного — 1 д.
казаков можных грунтовых — 24 д.^{*}
средних грунтовых — 50 д.^{*}
казаков огородников² — 56 д.
ратуща — 1
владельческих жилых дворов
бунчуковых и значковых товарищей — 19 д.
разных чинов старшинских, духовных,
казацких и мужицких, в котрых живут соседи⁵ — 83 д.
хуторов владельцевских — 22
поповских жилых — 5 д.
дьячков церковных — 2 д.
понамарской — 1 д.
школ — 3
шпиталей — 3.

Посполитые люди да ратуши Батуринской

тяглых грунтовых⁷ — 13 д.
маломожных грунтовых — 36 д.
мужицких огородников⁸ — 239 д.

Писаря генерального⁹

куреницких можных грунтовых¹⁰ — 13 д.
гетманских подданных мелников
которые имеют у себя по собственному
своему камню¹¹ — 6 д.
В Батурине ж около мелниц
посполитых людей: грунтовых можных — 6 д.
маломожных грунтовых — 12 д.
мужицких огородников — 56 д.

Процентьянтов¹²

генерального писаря — 4 д.
бывшего суди Черныша¹³ — 4 д.
Федора Кочубея¹⁴ — 9 д.
Семена Чуйкевича¹⁵ — 3 д.
поповских — 2 д.

Да по ведомости Нежинского полковника графа Толстова показано прежде были ратушные села¹⁸ и те села покойным гетманом Скоропадским¹⁷ разданы которые по оным ревизорским книгам написаны за владельцы, а имянно:

В Нежинском полку

В Короповской сотне село Краснополе за госпожею гетманшою¹⁸ — 67 д.
 В Кралевецкой сотни село Алтыновка за вдовою Дьяковскою¹⁹ кралевецкою — 34 д.
 В Батуринской сотни село Красное за госпожею гетманшею — 48 д.
 В том же селе Батуринского монастыря — 5 д.
 протенциантов:
 генерального писаря — 4 д.
 судьи Черныша — 1 д.
 Семена Чуйкевича — 2 д.

Село Митченки

за бывшем судьей Чернышем — 122 д.
 А по вышеобъявленным ревизским книгам в том городе Батурине і в селах і в хуторах и около мельниц сколько во дворе людей торговых и ремесленных и пашенных и казаков и тамошние ль прежние жители или отколь пришлые поселились давноль и по какому указу и сколько імеетца мельниц имянно ненаписано.
 А по имянному блаженные і вечно достойные памяти Его Императорского Величества указу велено с состояния коллегіі всякие денежные и хлебные доходы збирать в коллегію Мадой Росіі в казну, а имянно:

По приходным книгам батуринских зборщиков показано в зборе	рубли	копейки
---	-------	---------

Збирывалось на ратушу 1722-го году сентября

с 1-го числа		
С вина покуховного ²⁰	41	74
Скотного ²¹ :		60
с вина	—	8
с масла конопляного	—	20
з дегтя		
С продажного вина и меду:		
по ведерных ²²	14	4
со пчел очкового ²³	43	14
с соли и рыб з бочак ²⁴	1	52
С продажного в торгах хлеба		
по копейки с четверика ²⁵	2	57
торгового с вазов с хлеба	2	80
ярманкового с купецких людей с вазов	8	30
поводного с продажной скотины	5	27
с продажного вина ярманкового с шинкарей	3	30
с продажного дегтя	—	90
за продажное деревья	—	23
Итого	124	69

В 1723-м году здонмки на оной же 1722 год
 прежде сего ни какого незбиралось
 с винокуренных казанов по рублю по 50 с казана

157 50

збиралось на Новомлинской девичий монастырь с перевозу с проезжающих людей от вазов	20	40
збиралось на судю Черныша во время ярманков в помянутом селе Митченках с приезжих людей с шинкарей с вина покуховного	—	80
	1	64
Итого	2	44
не збиралось никакого		
с вина покуховного	59	38
со пчел очкового	138	90
с мельниц разных владельцев под Батурином на реке Семи поколещины	51	80
с мельниц вешняных с кол поколещины	12	60
с валюш ³⁰ на реке Семи под Батурином	5	50
с винокуренных казанов	165	—
за десятинной табак ³¹	8	63 с пол.
Итого не збиралось	441	81 пол.
Итого на 724 год из доимочными	593	93 пол.
Сего 1725-го году по декабрь месяц збиралось на ратушу		
с вина покуховного	68	84
с вина скотного	4	40
поведеркового с вина и меду	14	60
с вышинкованного дегтя покуховного	2	10
во время торгов с продажной соли	1	24
з дегтя скотного	2	60
во время ярманку с купецких людей от возов	33	4
с вина покуховного	10	16
с вина скатного	1	—
з дегтя покуховного	2	10
скотного з дегтя	2	60
Итого на ратушу	142	68
збиралось на судю Черныша во время ярманку с вина покуховного с шинкарей	2	14
с приезжих людей от вазов	—	24
Не збиралось никакого		
с вина покуховного	28	20
с вина скотного	—	80
со пчел очкового	146	64
за десятинной табак	5	83 пол.
Итого не збиралось	181	47 пол.
Итого на 725 год по декабрь	326	53 пол.
Всего в вышеписанных годах в зборе денежной казны	1611	38

По приходным книгам тойже сотни зборщиков в зборе провианта во время торгов с продажного хлеба поковшевого.³²

Прежде сего збирывалось на ратушу	четверти ³³ четверики ³⁴	
	В 722 году сентября с 1-го дня	
ржи	12	4
пшеницы	—	5
проса	2	—
гречи	1	7
ячменю	1	2

овса	18	3
муки пшеничної	—	4
муки рженої	2	—
Итого на 722 год	39	1

В 723-м году

ржи	13	4
пшеницы	1	2
проса	2	—
гречи	1	7
ячменю	2	2
овса	12	4
муки пшеничної	—	4
муки ржаной	4	3
Итого	38	2

В 724-м году

ржи	17	3
муки ржаной	4	2
гречи	4	—
проса	5	1
ячменю	2	—
овса	18	6
пшеницы	—	5
муки пшеничної	1	7
Итого на 724 год	54	—

В 725 год по декабрь месяц

ржи	13	2
муки ржаной	4	4
пшеницы	1	1
муки пшеничної	1	4
овса	25	—
гречи	3	5
проса	2	2
ячменю	1	4
Итого	52	6
Всего в вышеписанных годах поковшевого хлеба	184	1

подконцелярист Яков Смолянинов,
регистратор Иван Ломакин
(цей скрип завіряє всі аркуші).

Примітки:

1. Малоросійська колегія (1722—1727) — центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України, утворена згідно з указом Петра I від 16.05.1722 в резиденції українських гетьманів — Глухові, з метою обмеження влади козацької старшини й автономії України.

* — засідання колегії 24.12.1725 р.

д. — двір.

2. Полонизький Василь — любецький сотник, зкатний бунчуковий товариш, власник с. Домашляни, учасник низового Сулацького походу (1726—1727).

3. Бутович Дем'ян — бунчуковий товариш, син генерального осавула Степана Бутовича, учасник Гілянського і Сулацького походів (1725—1727).

4. Козаки, що мали орну землю, угіддя та робочу худобу: волів та коней, спроможні відбувати військову службу.

5. Козаки, що мали невеликий земельний наділ, але не мали робочої худоби.

6. Сусіда, підсусідок — безземельний селянин, який мешкає у хаті заможного господаря та не платить загальнодержавних податків.

7, 8. див. виноска 4, 5, крім того, ці селяни повинні були відробляти різні роботи на володаря землі, де вони жили, або на державні установи та органи міського самоврядування та сплачувати податки.

9. Савич Семен — генеральний писар (1709—1725), був заарештований разом з П. Полуботком, помер у 1725 р.

10. Козаки, особисті слуги козацької старшини, звільнені від несіння військової служби.

11. Жорно у млині.

12. Протекціанти — вихідці з різних верств населення, які переходили у підданство до козацької старшини за умови звільнення їх від державних податків, іноді відбували військову службу, про що свідчить указ генеральної військової канцелярії від 17.03.1724 конотопському сотнику про посилку протекціантів на «Дербентську службу».

13. Черниш Іван — гадяцький полковник, генеральний суддя, був одружений на Євдокії Голуб, доньці Анастасії Скоропадської від 1-го шлюбу, заарештований разом з П. Полуботком.

14. Кочубей Федір — бунчуковий товариш, син Василя Кочубея, генерального судді, страченого за наклеп на І. Мазепу, володів с. Змітнів.

15. Чуйкевич Семен — ніжинський суддя, син Василя Чуйкевича, генерального судді.

16. Це вільні села, підвоярджовані ратуші, податки з яких йшли на утримання гетьманського двору, музик, сотенних служителів і ін. Гетьман міг їх надавати за військову службу у володіння окремим особам.

17. Скоропадський Іван (1646—1722) — гетьман з 6.11.1708 р., мав у володінні 20000 дворів селян.

18. Анастасія Марківна Маркович (1671—1729) — 2-а жінка гетьмана Скоропадського, засновниця Гамалійського монастиря, у 1-му шлюбі дружина Костянтина Голуба, генерального бунчужного (1678—1687).

19. Голуб Одарка — дружина крелевецького сотника Івана Дяковського (помер у 1709 р.), донька Костянтина Голуба.

20. Куфа — це бочка, вона = 40 «государевих» відер (відро = 12420 г води), покуховне — торговельний податок з рідин = 1—2 крб.

21. Скотие — торговельний податок = 20—25 коп. з куфи, його платили від бочки, яку привезли на торг і скочували з воза приїжджі купці.

22. Повідеркове — торговельний податок з відра (= 24840 г води) проданих рідин. У 20-і рр. XVIII ст. у Батуринській сотні він = 2 коп.

23. Очкове — податок з вулика, очко — дірка у вулику для прольоту бджіл, око — міра ваги = 1280 г.

24. Бочка при бл. 4—6 «государевих» відер.

25. Четверик батуринський = 65,7 кг жита.

26. Новомлинський монастир (Кербутівський, Батуринський) — розташовувався в I версті від м. Нові Млини, в 12 в. від Батурина та 4 в. від Круляцько-Батуринського монастиря. Був заснований за часів Б. Хмельницького. Існував до 1827 р. Пому належали с. Кербутівка та угіддя в сс. Пальчики, Атюша, Чеплівака, Митченки.

27. Мляни, що діяли тільки навесні.

28. Податок з колеса Мляна, що йшов на утримання війська.

29. Кадка = 4—6 «государевих» відер.

30. Валуша — сукновальня.

31. Податок з посівів тютюну, з 1723 збирався грошима, з розрахунку 60 коп. за пуд.

32. Натуральний торговельний податок, на території Ніжинського полку місткість коша відповідала місткості російського гарця (= 2,055 кг), стягався у розмірі ківш від четверика або з воза збіжжя.

33. Четверть = 131,544 кг жита.

34. Четверик = 16,44 кг, у четверику вівса Батуринської міри було 5 четвериків великоросійської міри (82,20 кг), в I четверику вівса седнівської міри була I четверть московської міри.

